

หลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค THE PRINCIPLE OF VISUDDHI (PURIFICATION) WITH THE INSIGHT MEDITATION DEVELOPMENT IN THE VISUDDHIMAGGA

พระเทพ โชตตินธโน (ถาจ)¹, พระราชวิมลโมลี², ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม³

Phra Thep Chottinthano (thach)¹, Phra Ratchawimonmoli², Thanarat Sa-ard-iam³

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์¹⁻³

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus¹⁻³

E-mail: Thep.thach@gmail.com

ได้รับบทความ: 8 กุมภาพันธ์ 2565; แก้ไขบทความ: 1 มีนาคม 2565; ตอรับตีพิมพ์: 1 มีนาคม 2565;

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาหลักวิสุทธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรค หลักวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยใช้การศึกษาข้อมูลพระไตรปิฎก และเอกสารงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ข้อมูลแบบพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า หลักวิสุทธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรคประกอบด้วย คือ 1) ศีลวิสุทธิ 2) จิตตวิสุทธิ 3) ทิณฺณวิสุทธิ 4) กังขาวิตรณวิสุทธิ 5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ 6) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ 7) ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นหลักธรรมที่มีประโยชน์ต่อการเรียนรู้ และปฏิบัติ ศีล สมาธิ และปัญญาเป็นหลักหลักวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ประกอบด้วยวิปัสสนาภูมิ คือ ขั้น 5 อย่างตนะ 12 ธาตุ 18 อินทรีย์ 22 อริยสัจ 4 ปฏิจจนูปบาท 12 เป็นการเห็นแจ้งของรูปธรรมกับนามธรรม เมื่อเกิดปัญญาแล้ว จะพิสูจน์ได้ด้วยตนเอง รูปและนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และเป็นปัญญาประจักษ์แจ้งความจริงของวิปัสสนาปัญญาที่สามารถทำลายกิเลสได้ ทำให้ความทุกข์เบาบางลงด้วยปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนาหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต้องปฏิบัติผ่านแนวทางของหลักวิสุทธิ 7 คือ ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิณฺณวิสุทธิ กังขาวิตรณ วิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ วิสุทธิ 2 คือ ศีลวิสุทธิกับจิตตวิสุทธิเป็นความบริสุทธิ์ที่ต้องอาศัยความหมั่นจด จนเกิดวิปัสสนาญาณซึ่งเป็นปัญญาในการพัฒนาทำให้วิสุทธิอีก 5 เป็นผลทำให้เกิดปัญญานันวิสุทธิด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา

คำสำคัญ: หลักวิสุทธิ, วิปัสสนาภาวนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค

Abstract

This dissertation entitled aims to study the principle of the purity (Visuddhi) in the Visuddhimagga study the principle of the insight meditation practice in the Visuddhimagga, and analyze the principle of the insight meditation practice in the Visuddhimagga. This research is documentary research. The data were studies from Tripitaka and its commentaries as well as academic works. Finally, descriptive data analysis. The results of this research were found The principle of Visuddhimagga has consisted of seven factors, namely: 1) purity of morality, 2) purity of Mind 3) purity of view 4) purity of transcending doubts 5) purity of the knowledge and vision regarding path and not-path 6) purity of the knowledge and vision of the way of progress 7) purity of knowledge and vision. The Visuddhimagga was the valuable principle for learning and teaching the approaches of the morality , the concentration and the wisdom The principle of the insight meditation as the wisdom, that as was an enlightened wisdom throughout the reality of fairness. This is caused by a knowing designation in the form and the name. This occurs through the eye channels, ears, nose, tongue, body, and mind until the knowledge becomes clear in the form and the name, which were the highest good. According to the Visuddhimagga, the knowing the natural conditions in the body, the feeling the mind, and the. mind-objects in present as a matter of fact in the form and the name with the insight meditation objects as there are: the five aggregates, the twelve spheres, the eighteen elements, the twenty two sense-faculties, the four noble truth, the twelve dependent origination . This practices have to approved accordance with the principle of seven purity namely: 1) purity of morality, 2) purity of mind , 3) purity of view , 4) purity of transcending doubts , 5) purity of the knowledge and vision regarding path and not-path , 6) purity of the knowledge and vision of the way of progress and 7) purity of knowledge and vision . The two purities, purity of morality and the purity of mind . It is pureness that requires pure mental training from the hindrances (Nivarana) until the insight-knowledge is created, which is the wisdom in development, making the

purity another five purities, resulting in pure wisdom by prospering the insight-knowledge.

Keywords: Lak visuddhi, Wipassna Bhawna, Khamphir Visuddhimagga

บทนำ

ความบริสุทธิ์ตามลำดับของหลักธรรมทางพุทธศาสนามีหลักวิสุทธิเป็นส่วนหนึ่งของหลักธรรมทั้งหลายแสดงถึงความบริสุทธิ์ภูมิธรรมแห่งการปฏิบัติ กำหนดการเรียนรู้ยึดตามแนวทางคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นความเชื่อมั่นและศรัทธาขึ้นอยู่กับหลักเหตุผล มีอารมณ์เป็นความรู้สึกสตรระลึกจินตนาการไปตามความจริงเป็นพุทธวิธี มีความอดทนเป็นฐานของวิริยะความเพียรในการรักษาความบริสุทธิ์เกิดความเชื่อมั่นจิตใจเข้มแข็งพัฒนาปัญญา เพราะความบริสุทธิ์หมดจดเกิดขึ้นภายในจิตใจของผู้ปฏิบัติเป็นฐานของอารมณ์ “...ฝึกจิตตามหลักศีลสิกขาหรือการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบทางกายและวาจา ศีลที่ปฏิบัติพร้อมกับความเข้าใจคำสอนในพระพุทธศาสนาเรื่องเหตุแห่งทุกข์และวิธีการดับทุกข์ของคนเราจัดเป็นบาทฐานของสมาธิสิกขา ซึ่งเป็นขั้นตอนขั้นที่ ๒ ของการฝึกจิตจุดมุ่งหมายของการฝึกสมาธิก็เพื่อทำให้สงบและพัฒนาจิตให้มีพลังเข้มข้นอยู่ที่จุดเดียวโดยไม่วอกแวก ส่วนในขั้นที่ ๓ ของการฝึกจิตตามหลักพระพุทธศาสนา คือวิปัสสนาหรือการเห็นแจ้งนั้นจิตที่มีพลังเข้มข้นจะจดจ่ออยู่กับการแสวงความรู้ในสัจจะของชีวิต คืออนิจจตา ทุกขตา และอนัตตาเมื่อเห็นแจ้งสัจจะนี้แล้ว อวิชชาหรือความไม่รู้ก็จะหมดไป และมูลเหตุแห่งทุกข์ก็จะถูกขจัดจนหมดสิ้นผลอันสูงสุดของวิปัสสนาก็คือความหลุดพ้นจากทุกข์หรือการบรรลุนิพพาน” (ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน (Peter A. Jackson), 1991: 249). นี่เป็นบริสุทธิ์ที่เกิดจากการศึกษาปฏิบัติตนคือ “ความบริสุทธิ์ และไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นจะทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/165/84).

คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้รับการยอมรับจากนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเป็นคัมภีร์ที่ดีที่สุดได้อธิบายภาพรวมของพระไตรปิฎก คือไตรสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญาเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาในการฝึกฝนพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวทางพุทธ พุทธกรรม จิตใจ และปัญญาเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์หรือพระนิพพาน พระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวก่อนอธิบายความหมายของวิสุทธิมรรคว่า “วิสุทธิ หมายเอาพระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวงอันบริสุทธิ์แท้จริง วิสุทธิมรรคอุบายเป็นเครื่องบรรลุนิพพานแห่งวิสุทธินั้น” (คณาจารย์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535: 4).

หลักวิสุทธิในความบริสุทธิ์จากสิ่งเศร้าหมองทั้งหลายที่เกิดจากการปฏิบัติฝึกฝนควบคุมจิตใจไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ได้มาจากการประพจน์ปฏิบัติในปริสสุทธิตีล เพราะทำให้คนมีจิตใจปกติมีเมตตาธรรมต่อคนอื่นรักษาความสงบการไตร่ตรอง กล่าวคือ ทำให้จิตใจมีภาวนางอกงามเกิดขึ้นแห่ง

ปัญญาพิจารณาไปตามหลักเหตุผลใช้หลักโยนิโสมนสิการในการมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความบริสุทธิ์ อันเกิดจากการปฏิบัติเป็นแนวทางแห่งการภาวนามีจิตอันบริสุทธิ์ “ตนทำบาปกรรมเอง ก็เศร้าหมองเอง ตนไม่ทำบาปกรรมเอง ก็บริสุทธิ์เอง ความบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นจะทำได้” (ขุ.ธ. (ไทย) 2/165/148). หลักวิสุทธิ 7 นั้นเป็นแนวทางแห่งการปฏิบัติไปตามขั้นตอนของการศึกษาปฏิบัติทำให้สู่ความหมดจดปราศจากกิเลสเป็นเครื่องเศร้าหมอง ในหลักวิสุทธิ ๗ “...(1) สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล คือรักษาศีลตามภูมิขั้นของตนให้บริสุทธิ์ (2) จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต คือฝึกอบรมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา (3) ญาณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณ คือความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะเป็นจริง (4) กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัยความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ (5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือเริ่มเจริญวิปัสสนาต่อไปด้วยพิจารณาอุปาทานมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย (6) ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน คือประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลายเริ่มแต่อุทกัพพยานุปัสสนาญาณ ที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินเข้าสู่วิถีสว่างแล้วนั้น เป็นต้นไป จนถึงสัจจानุโลมิกญาณหรืออนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา (7) ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค 4 หรือ มรรคญาณ อันเกิดถัดจากโคตรภูญาณเป็นต้นไป” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2554: 208).

จากเหตุดังกล่าวผู้วิจัย จึงมีความประสงค์ที่จะทำการศึกษาเรื่อง “หลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค” ซึ่งมีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพราะหากผู้ปฏิบัติเข้าใจ และให้ความสำคัญกับการมีสติสัมปชัญญะในการกำหนดรู้วิริยาบถย่อยควบคู่ไปกับวิริยาบถใหญ่ เป็นหนทางที่นำไปในความบริสุทธิ์หมดจด และศึกษาหลักวิสุทธิ 7 ดังต่อไปนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักวิสุทธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
2. เพื่อศึกษาหลักวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค
3. เพื่อศึกษาหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

1. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ โดยวิธีเก็บข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์พิเศษต่างๆ รวมทั้งเอกสารที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมในวิสุทธิเรื่องเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา
2. รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ คือ งานวิจัยวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องรวมทั้งส่วนที่เป็นคำอธิบายจากหนังสือเอกสารฉบับต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา
3. วิเคราะห์ข้อมูล แสดงความเป็นมา ความหมาย และเนื้อหาหลักธรรมในวิสุทธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่เกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา
4. เรียบเรียง หลักการ และหลักธรรมในวิสุทธิมรรค ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นรูปแบบองค์ความรู้ใหม่
5. นำเสนอผลการศึกษาหลักธรรมในวิสุทธิ ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษา และผู้เชี่ยวชาญ
6. แก้ไขปรับปรุง การเรียบเรียง บรรยาย เชิงพรรณนา นำเสนอผลงาน

ผลการวิจัย

จากผลการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเอกสารเรื่อง “หลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค” มีข้อค้นพบที่น่าสนใจที่เป็นผลการวิจัยคือ

4.1 สรุปผลของการศึกษาหลักวิสุทธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรค 1) ศีลวิสุทธิ ปฏิบัติอยู่ในสังวรศีลเป็นความบริสุทธิ์หมดจดในศีลของตนที่เรียกว่าจตุปาริสุทธิศีล คือ ปาโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวรปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล 2) จิตตวิสุทธิ เป็นจิตที่อันบริสุทธิ์สะอาดหมดจดปราศจาก โลภะ โทสะ โมหะนิเวรณธรรมที่เป็นเครื่องเศร้าหมองไม่สามารถที่เกิดขึ้นได้ทุกขณะที่จิตกำลังปฏิบัติสมาธิเข้าไปเพ่งจนแนบแน่นในอารมณ์กรรมฐาน อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิได้ในเวลาปฏิบัติ เป็นสมาธิขั้นต้นและจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในประโยชน์ต่อการปฏิบัติให้ได้ผลดี เพราะมีสภาวะสำรวมควรรู้ยิ่ง 3) ทิณณวิสุทธิ เป็นความเห็นที่ปรากฏขึ้นด้วยวิปัสสนาญาณโดยมีนามปริเฉทญาณเป็นญาณที่กำหนดรู้รูปนาม เป็นปัญญาที่รู้เห็นรูปนามเป็นเพียงแค่รูปนามพร้อมทั้งละสมมุติบัญญัติโดยปราศจาก บุคคล ตัวตน เราเข้า ไม่มีความเห็นที่เห็นตัวคนสิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายนั่นเป็นเพียงแค่สมมติขึ้นเท่านั้นเป็นแค่การบัญญัติขึ้น การปฏิบัติได้ถึงสำเร็จญาณและปัญญาที่เห็นย่อมเข้าใจได้ว่ามนุษย์ทั้งหลายนั้นมีเพียงแค่นั้น 4) กังขาวิตรณวิสุทธิ การพิจารณาถึงเหตุปัจจัยที่ได้แยกออกกายกับใจแต่ละอย่าง มีเหตุปัจจัยสร้างปรุงกันมาอย่างไรจึงมองเห็นลึก อวิชชา ตัณหาอุปาทาน กรรม อาหาร เป็นต้น ทุก ๆ รูปนามมีเหตุและผลความสงสัย จะสิ้นไปเพราะผู้นั้นได้รู้เห็นปัจจัยของรูปนามอย่างแจ่มชัด อดีตกาล 5 อนาคตกาล 5 และปัจจุบันกาล 6 ย่อมเข้าใจรูปนามนั้นเป็นเหตุและผลของกันและกัน เป็นความดับ

ไปด้วยข่มไว้ 5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปัญญาที่เข้าไปกำหนดรู้ลักษณะในธรรมทั้งหลาย รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไปมีเวทนาในการเสวยอารมณ์เป็นความรู้เห็น ญาณตปริญญาการกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏขึ้นอยู่ ส่วนปัญญาที่เป็นวิปัสสนาโดยมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์โดยการยกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่สามัญลักษณะโดยการพิจารณา รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง แต่วิปัสสนาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยการละความหมายรู้ความที่รู้ว่าเป็นต้น ปหานปริญญาเป็นหนทางในการหมดจดอันบริสุทธิ์ในทางแสงสว่างเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง ก็ไม่ใช่ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง แต่การกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริงโดยไม่ใส่ใจสิ่งนั้นจึงเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง 6) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ อารมณ์ของวิปัสสนา คือ ไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นตัวรู้ เมื่อปฏิบัติธรรมบำเพ็ญเพียรจนวิปัสสนาเกิด ปัญญาที่ปราศจากอุปกิเลสจนถึงอนุโลมญาณ วิปัสสนาญาณ 9 ได้แก่ อุทยัพพญาณที่ปราศจากวิปัสสนูปกิเลส ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปেকชาญาณ และอนุโลมญาณ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลายไม่พะวง และญาณก็ไฉน น้อมแล่นมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว รู้ร้อยสัจยอมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปเป็นขั้นสุด ท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากอนุโลมญาณ ก็เกิดโคตรภูญาณ ญาณครอบโคตร ญาณที่เป็นหัวต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคลมาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา 7) ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาจนสามารถเห็นอริสัจทั้ง 4 ครบถ้วนตั้งแต่ศีลวิสุทธิถึง ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ รู้อริสัจเพียงแค่ 2 สัจจะ รู้ทุกข์อสังขกับสมุทัยสัจจ สอนญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นโลกุตตรวิสุทธิเพราะรู้แจ้งอริสัจครบทั้ง 4 วิสุทธิทั้ง 7 จึงเป็นปัจจัยสั่งกันและกันตามลำดับ

4.2 สรุปผลของการศึกษาหลักวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือปัญญาที่รู้สภาวะ ธรรมชาติในกาย เวทนา จิต ธรรมตรงกับปัจจุบันตามความเป็นจริงของรูปกับนามเป็นสุดด้วย วิปัสสนาภูมิ 6 1) ขั้น 5 2) อายุตนะ 12 3) ธาตุ 18 4) อินทรี 22 5) อริยสัจจะมี 4 6) ปฏิจจสมุบาท 12 วิปัสสนาภูมินั้น เมื่อย่อวิปัสสนาภูมิแล้วมี 2 รูปธรรมกับนามธรรมกล่าวโดยสั้น ๆ รูปนาม เมื่อพิจารณาโดยองค์ธรรมวิปัสสนาภูมิ 6 แล้วจะเห็นได้ว่าเป็นธรรมที่เกี่ยวข้องกัน เป็นอารมณ์ของ วิปัสสนาภาวนาในการปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องมีเฉพาะรูปนามเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาเมื่อเกิดปัญญาแล้ว จะพิสูจน์ได้ด้วยตนเอง รูปนามนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และเป็นปัญญาที่เข้าไปประจักษ์แจ้งความจริงของวิปัสสนาปัญญาที่สามารถทำลายกิเลสลงได้ทำให้ความทุกข์เบาบางลงด้วยปัญญา ในการเจริญวิปัสสนาปฏิบัติต่อจนถึงมัคคญาณไปพหานกิเลสได้อย่างเด็ดขาดทำกิเลสและความทุกข์หมดสิ้นไปในที่สุด

4.3 สรุปผลของการศึกษาหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

1) ศีลวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นความบริสุทธิ์หมดจดในศีลของตนที่เรียกว่า จตุปาริสุทธิศีล (1) ปาโมกขสังวรศีล การสรวรรักษากาย วาจา และใจ (2) อินทรีสังวรศีล เป็น

กระบวนการของการปฏิบัติกำหนดในการสำรวมระวังอินทรีย์ และจิตในการที่ตาได้เห็นรูปจุมูกได้ กลิ่นลิ้นลิ้มรสกายถูกต้อง จิตได้รู้ทางอารมณ์กำลังเกิดขึ้นแล้วกำหนดรู้ไม่ให้ครอบงำ (3) อาชีวะปารีสุทธิศีล เป็นกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนาเว้นการใช้ชีวิตที่โหดหุลอกกลางทุกชนิดที่เกี่ยวกับอาชีวะปารีสุทธิในการแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพโดยธรรม มีวิริยะเป็นเหตุให้อาชีวะปารีสุทธิศีลสำเร็จ เพราะวิริยะที่ปรารถนาโดยชอบแล้วเป็นการประหามิงฉาอาชีวะ (4) ปัจจัยสินนิสสิตศีล ผู้มีปัญญาจึงจะสามารถมองเห็นโทษ และอานิสงส์ของปัจจัยทั้งหลายได้ จึงพิจารณาปัจจัยสินนิสสิตศีลมี 2 คือ พิจารณาในเวลาเช้า 1 พิจารณาในเวลาปัจจุโลก 1 ในความเป็นผู้กระทำปัจจัยสินนิสสิตศีลให้บริสุทธิ์ คือ เจตนาที่จะงดเว้นจากความชั่ว และทุจริตสำรวมระวังในการที่จะไม่ล่วงละเมิดโดยการงดเว้นไม่ล่วงละเมิดกายทุจริต 3 วจีทุจริต ๔ และการงดเว้นจากมโนทุจริต 3 เป็นความสำรวมระวังกาย วาจา และใจ

2) จิตวิสุทธิตกกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ในการกำหนดจิตให้บริสุทธิ์ อารมณ์อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิเป็นสภาวะของการกำหนดรู้ในจิตที่บริสุทธิ์ อารมณ์ดังม่นอยู่ฐานความสงบที่เป็นสภาวะไม่มีความฟุ้งซ่าน สมาธิที่เป็นอารมณ์กุศลจิต จิตวิสุทธิตกกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ความเพียรอยู่ในสติ ปัญญากำหนดรู้ในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เป็นผลของการทำให้เกิดความบริสุทธิ์หมดจดของจิตวิสุทธิ อุปจารพร้อมทั้งองค์ประกอบความหมดจดแห่งปฏิบัติ อัปปนาความเพียรอุเบกขาการพิจารณาความรำเริง จิตที่ถึงความหนึ่งแล้วย่อมแล่นไปสู่ปฏิบัติวิสุทธิเป็นจิตที่อุเบกขาเพิ่มพูนแล้ว และเป็นจิตที่ญาณกระตุ้นให้รำเริงแล้ว เพราะเหตุนี้ ที่มาแห่งการบริการในภายในอัปปนาเท่านั้น พึงทราบการเพิ่มพูนอุเบกขาคด้วยอำนาจกิจแห่งตรมัมชฌัตตูปেকขา และพึงทราบสัมปหังสนาด้วยอำนาจความสำเร็จกิจแห่งญาณที่ทำให้ผ่องแผ้ว เพราะทำความที่ธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปกันเป็นต้นให้สำเร็จ

3) ทิฏฐิวิสุทธิตกกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา การกำหนดนาม และรูป 4 เมื่อสภาวะของรูปที่เกิดขึ้นธาตุ 4 ในมหาภูมิจึงมีปัญญานในความสามารถแยกกับนามออกจากกันได้ เป็นผู้ได้บรรลุถึงนามรูปปริเฉทญาณจึงเป็นความเห็นที่ถูกต้องสิ่งทั้งหลายนั้นมีเพียงแค่นามและนาม ย่อมเป็นอันทำปฐวีธาตุให้พิสดารโดยอาการ 20 ทำอาโปธาตุให้พิสดารโดยอาการ 12 ทำเตโชธาตุให้พิสดารโดยอาการ 4 ทำวาโยธาตุให้พิสดารโดย อาการ 6 จึงรวมเป็นทำธาตุทั้ง 4 ให้พิสดารโดยอาการ 42 ความเห็นถูกต้องดังกล่าวนั้นสามารถประหามิงกายทิฏฐิได้เป็นความบริสุทธิ์ของทิฏฐิวิสุทธิ

4) กังขาวิตรณวิสุทธิตกกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปในการหลุดพ้นของความสงสัยทั้ง ๑๖ เมื่อผู้ปฏิบัติได้เกิดศรัทธาในหลักธรรมเกิดดับของรูปและนามในชาติอดีตหรืออนาคตเกิดหรือไม่เกิด ละเสียซึ่งความสงสัยทั้งหลายได้ก็เพราะปัญญาในความสามารถรู้แจ้งถึงหลักเหตุและผลของนาม และรูปเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมถึงจุดการรู้แจ้งปริคฌญาณในการกำหนดรู้ไปตามหลักปฏิจางสมุปบาทกล่าว คือ นามและรูปถึงความขราและเห็นความแตกดับของสังขารทั้งหลาย

ที่ชราแล้ว จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม ชราและมรณะของสังขารทั้งหลายมีขึ้นเพราะมีความเกิด ความเกิดมีเพราะมีภพ ภพมีเพราะมีอุปาทาน อุปาทานมีเพราะมีตัณหา ตัณหา มีเพราะมีเวทนา เวทนามีเพราะมีผัสสะผัสสะมีเพราะมีอายตนะ อายตนะ มีเพราะมีนามและรูป นามและรูปมีเพราะมีวิญญาณ วิญญาณมีเพราะมีสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะมีอวิชชา ก็ละความสงสัยต่าง ๆ ได้ในกาลทั้ง 3 คือ อดีต อนาคต ปัจจุบันด้วยญาณหลุดพ้นข้ามความสงสัยดังกล่าวเรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ความเพียรที่ถูกต้องหรือไม่ถูกสามารถกำหนดได้ในใจด้วยนิมิตที่ผิดหรือกำหนดนิมิตที่ถูกต้องเป็นปัญญาในการเกิดขึ้นของหลักธรรมความจริง แสงสว่างของมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ การกำหนดรู้ชั้นโลกียะมีอยู่ 3 อย่าง (1) ญาณตปริญาณ การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้ว ปรากฏอยู่ (2) ตีรณตปริญาณ การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรองใคร่ครวญ (3) ปหานตปริญาณ การกำหนดรู้ด้วยการละปริญาณทั้ง 3 ปัญญาในการรู้โดยความไตร่ตรองปัญญาในการสละไปในปริญาณ 3 ปัญญาที่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลาย รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ ญาณตปริญาณ กำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว ส่วนปัญญาวิปัสสนามีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ซึ่งยกธรรมทั้งหลายขึ้นสู่สามัญญลักษณะรูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง ตีรณตปริญาณแต่วิปัสสนาปัญญาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ซึ่งเป็นไปด้วยการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น ว่า ปหานตปริญาณ

6) ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นปัญญาเห็นทางปฏิบัติไปโดยลำดับ หรือเมื่อผู้เจริญกรรมฐานถึงวิสุทธิขั้นนี้ ญาณต่าง ๆ อันเป็นตัววิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นไปตามลำดับ ๆ ตั้งแต่ญาณที่ 4 อุทยัพพญาณเห็นรูปนามเกิดดับเห็นพระไตรลักษณ์ได้ชัดเจน ผู้ที่จะเห็นไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้อย่างแท้จริงต้องเจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงญาณที่ 4 เมื่อปฏิบัติต่อไปไม่ประมาท ญาณที่ 5 ภังคญาณ เห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามก็จะเกิดขึ้น ญาณที่ 6 ภยญาณ เห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว ญาณที่ 7 อาทีนวญาณเห็นรูปนามเป็นทุกข์โทษ ญาณที่ 8 นิพพิทาญาณ เบื่อหน่ายในรูปนาม ญาณที่ 9 มุญจितกัมมตาญาณ อยากออก อยากหนี อยากหลุด อยากพ้นจากรูปนาม ญาณที่ 10 ปฏิสังขยาญาณ มีจิตใจเข้มแข็งตั้งใจจริงปฏิบัติจริงไม่ท้อถอย ญาณที่ 11 สังขารุเบกขาญาณ อันประกอบไปด้วยองค์คุณ 6 ข้อ ไม่ยินดี ไม่ดีใจ ไม่เสียใจเป็นต้น ญาณที่ 12 คือ อนุลอมญาณเตรียมตัวเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาชัดเจนดี

7) ญาณทัสสนวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ญาณที่ 14 มัคคญาณมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระละกิเลสสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาสีลพทปรามาส ส่วนญาณที่ 13 โคตรภูญาณอยู่ในระหว่างวิสุทธิที่ 6 และวิสุทธิที่ 7 ต่อกัน อยู่ในระหว่างโลกียะกับโลกุตระต่อกันจะจัดเป็นโลกียะก็ไม่ใช่ จะจัดเป็นโลกุตระก็ไม่เชิง ปัญญาในการหวนกลับด้วยการออกจากสังขารภายนอก เพราะ

ครอบงำความเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลาย เพราะครอบงำความเป็นไปของสังขาร เพราะครอบงำความ
คับแค้นใจ เพราะครอบงำนิमित คือ สังขารภายนอก เพราะเล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้นของสังขาร เพราะ
เล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ฯลฯ สู่ความไม่คับแค้นใจ สู่นิโรธ สู่พระนิพพาน เรียกว่า โคตรภู เพราะ
ครอบงำความเกิดขึ้นของสังขารแล้วเล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น คือพระนิพพาน

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “หลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค”
ผู้วิจัยได้สรุปวิเคราะห์เป็นการอภิปรายผลได้ดังต่อไปนี้

5.1 อภิปรายผลของการศึกษาหลักวิสุทธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ 1) ศีลวิสุทธิ ปฏิบัติอยู่ในสังวรศีลเป็นความบริสุทธิ์หมดจดในศีลของตนที่เรียกว่าจตุปาริสุทธิศีล คือปาโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล 2) จิตตวิสุทธิ เป็นจิตที่อันบริสุทธิ์สะอาดหมดจดปราศจากโลภะ โทสะ โมหะนิเวรณธรรมที่เป็นเครื่องเศร้าหมองไม่สามารถที่เกิดขึ้นได้ทุกขณะที่จิตกำลังปฏิบัติสมาธิเข้าไปเพ่งจนแนบแน่นในอารมณ์กรรมฐาน อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิได้ในเวลาปฏิบัติ เป็นสมาธิขั้นต้นและจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในประโยชน์ต่อการปฏิบัติให้ได้ผลดี เพราะมีสภาวะสำรวจรู้อย่าง 3) ทิณฐวิสุทธิ เป็นความเห็นที่ปรากฏขึ้นด้วยวิปัสสนาญาณโดยมีนามปริเฉทญาณที่ 1 เป็นญาณที่กำหนดรู้รูปนาม เป็นปัญญาที่รู้เห็นรูปนามเป็นเพียงแค่รูปนามพร้อมทั้งละสมมุติบัญญัติโดยปราศจาก บุคคล ตัวตน เราเข้า ไม่มีความเห็นที่เห็นตัวคนสิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายนั่นเป็นเพียงแค่สมมติขึ้นเท่านั้นเป็นแค่การบัญญัติขึ้นโดยตามความเป็นจริงแล้วมีแค่รูปนามขั้น 4) กังขาวิตรณวิสุทธิ การพิจารณาถึงเหตุปัจจัยที่ได้แยกออกกายกับใจแต่ละอย่าง มีเหตุปัจจัยสร้างปรุงกันมาอย่างไรจึงมองเห็นลึก อวิชชา ตัณหาอุปาทาน กรรม อาหาร เป็นต้น ได้รู้เห็นปัจจัยของรูปนามอย่างแจ่มชัด คืออดีตกาล 5 อนาคตกาล 5 และปัจจุบันกาล 6 การสงสัย 16 ประการเป็นความสงสัยในอดีต อนาคต ปัจจุบันยอมเข้าใจรูปและนามเป็นเหตุผลของกันและกัน ได้แก่ญาณที่ 2 ปัจจยปริคคหญาณ 5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปัญญาที่เข้าไปกำหนดรู้ลักษณะในรูปมีลักษณะเสื่อมสลายไปมีเวทนาในการเสวยอารมณ์เป็นความรู้เห็น ญาณตปริญาณการกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏขึ้นอยู่ ส่วนปัญญาที่เป็นวิปัสสนาโดยมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์โดยการยกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นสู่สามัญลักษณ์โดยการพิจารณา รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง การพิจารณาเช่นนี้เรียกว่า ติณฐปริญาณ แต่วิปัสสนาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยการละความหมายรู้ความที่รู้ว่าเที่ยงเป็นต้น ปหานปริญาณเป็นหนทางในการหมดจดอันบริสุทธิ์ในทางแสงสว่างเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง การใส่ใจต่อสิ่งเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง แต่การกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริงโดยไม่ใส่ใจสิ่งนั้นจึงเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้แก่ญาณที่ 3 อย่างแก่เข้าเขตญาณที่ 4 อ่อน ๆ อยู่ในเขตของสมถกรรมฐาน 6) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ อารมณ์ของวิปัสสนา คือไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นตัวรู้ เมื่อปฏิบัติธรรมบำเพ็ญเพียรจนวิปัสสนาเกิด

ปัญญาที่ปราศจากอุปกิเลสจนถึงอนุโลมญาณจัดเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิธรรมวิปัสสนาญาณไว้ถึง 9 ญาณ ได้แก่ อุทยัพพญาณที่ปราศจากวิปัสสนูปกิเลส ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารูปেকชาญาณ และอนุโลมญาณ อยู่ระหว่างกลางไม่จัดเข้าในวิสุทธิ ไม่ว่าข้อ 6 หรือข้อ 7 แต่ให้นับเข้าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา 7) ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาจนสามารถเห็นอริสัจทั้ง 4 ครบถ้วนตั้งแต่ศีลวิสุทธิถึงปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ รู้อริสัจเพียงแค่ 2 สัจจะ รู้ทุกขสัจจกับสมุทัยสัจจ สอนญาณทัสสนวิสุทธิเป็นโลกุตตรวิสุทธิเพราะรู้แจ้งอริสัจจครบทั้ง 4 วิสุทธิทั้ง ๗ จึงเป็นปัจจัยสั่งกันและกันตามลำดับของกาย วาจา ใจให้เข้าถึงได้

5.2 อภิปรายผลของการศึกษาหลักวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือปัญญาที่รู้สภาวะธรรมชาติในกาย เวทนา จิต ธรรมตรงกับปัจจุบันตามความเป็นจริงของรูปกับนามเป็นสุดด้วยวิปัสสนาภูมิ 6 ชั้น 5 आयตนะ 12 ธาตุ 18 อินทรีย์ 22 อริยสัจจะมี 4 ปฏิจจสมุปบาท 12 เมื่อย่อวิปัสสนาภูมิแล้วมี 2 รูปธรรมกับนามธรรมกล่าวโดยสั้น ๆ รูปและนาม เมื่อพิจารณาโดยองค์ธรรมวิปัสสนาภูมิ 6 แล้วจะเห็นได้ว่าเป็นธรรมที่เกี่ยวข้องกัน เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาในการปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องมีเฉพาะรูปนามเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาเมื่อเกิดปัญญาแล้ว จะพิสูจน์ได้ด้วยตนเอง รูปนามนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และเป็นปัญญาที่เข้าไปประจักษ์แจ้งความจริงของวิปัสสนาปัญญาที่สามารถทำลายกิเลสลงได้ทำให้ความทุกข์เบาบางลงด้วยปัญญาในการเจริญวิปัสสนาปฏิบัติต่อจนถึงมรรคญาณไปหานกิเลสได้อย่างเด็ดขาดไปในที่สุด

5.3 อภิปรายผลของการศึกษาหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ

1) ศีลวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นความบริสุทธิ์หมดจดในศีลของตนที่เรียกว่า จตุปาริสุทธิศีล (1) ปาโมกขสังวรศีล การสำรวมรักษากาย วาจา และใจพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรที่เป็นปกติเห็นถึงโทษเล็กน้อยของศีลเป็นเรื่องสำคัญ (2) อินทรีย์สังวรศีล เป็นกระบวนการปฏิบัติกำหนดในการสำรวมระวังอินทรีย์ทั้ง 6 ตา หู จมูก ลิ้น กาย และจิตในการที่ตาได้เห็นรูปจุมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรสกายถูกต้อง จิตได้รู้ทางอารมณ์กำลังเกิดขึ้นแล้วกำหนดรู้ไม่ให้ครอบงำต่อผู้ปฏิบัติมีสติเป็นเหตุให้สำเร็จด้วยการรักษามโนอินทรีย์ รูป, เสียง, กลิ่น, รสและผัสสะทั้งหลาย ทวารเหล่านี้ที่ปิด แล้วระวังดีแล้ว อันพวกใจคือกิเลสปล้นไม่ได้ เหมือนพวกใจปล้นบ้านที่ปิดประตูดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้นฝนย่อมร่ำรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ฉันใด รากะย่อมร่ำไหลเข้าไปสู่จิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ฉันนั้น จิตเป็นธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เพราะฉะนั้นโยคีบุคคลพึงบรรเทาโรคที่เกิดขึ้นแล้วด้วยมนสิการถึงอสุกัมมัญฐาน แล้วจึงทำให้อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จ (3) อาชีวรปาริสุทธิศีล การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เว้นการใช้ชีวิตที่โง่เขลาหลงกลวงทุกชนิดที่เกี่ยวกับอาชีพรวิสุทธิโดยธรรม มีวิริยะเป็นเหตุให้

อาชีวปาริสุทธิตีลสำเร็จ เพราะวิธีะเป็นการประทานมิจฉาอาชีวะ เพราะฉะนั้นอันภิกษุจึงทำอาชีวปาริสุทธิตีลให้สำเร็จด้วยวิธีะในปัจจัย 2 อย่าง ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดจากคุณทั้งหลายของภิกษุมีการแสดงธรรมเป็นต้น ปัจจัยอันเกิดขึ้นด้วยความบริสุทธิ์หนึ่ง ส่วนปัจจัยที่เกิดจากการบิณฑบาต โดยความบริสุทธิ์ สำหรับภิกษุผู้ถืออุตงค์ เว้นอนเสนาการแสวงหาอันไม่สมควร และเราจักไม่กระทำอนเสนาที่พระพุทธรองค์ทรงรังเกียจแล้ว ในอาชีวปาริสุทธิตีลนักพรตผู้มีวิจรรย์ญาณบวชแล้วด้วยศรัทธา แม้แต่คิดก็อย่าให้เกิดในอนเสนาพึงชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์ (4) ปัจจัยสินนิสสิตีล เป็นการพิจารณาปัจจัย 4 ในการพัฒนาองค์ความรู้เป็นการกำหนดในการเห็นแจ้งปัญญา ผู้มีปัญญาจึงจะสามารถมองเห็นโทษ และอานิสงส์ของปัจจัยทั้งหลายได้ การพิจารณาปัจจัยทั้งหลายในปัจจัยสินนิสสิตีลนั้นมี 2 อย่าง พิจารณาในเวลาเช้า 1 พิจารณาในเวลาปัจจุเบค 1 ในความเป็นผู้กระทำปัจจัยสินนิสสิตีลให้บริสุทธิ์ เป็นผู้มีคุณดำริเต็มบริบูรณ์ เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว การปรารธนาความสิ้นไปแห่งทุกข์ เป็นศีลวิสุทธิพร้อมทั้งความสำรวมระวังกาย วาจา ใจ เรียกว่า สังวรศีล สอดคล้องกับงานวิจัยของ (พระครูพิศาลโชติวัฒน์ (วิฑูรย์ โชติปญโญ), 2558: 93). ได้ศึกษา “...ศึกษาปาริสุทธิตีลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่า ปาริสุทธิตีลเป็นธรรมที่สนับสนุนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยที่ปาริสุทธิตีล 4 นี้เมื่อจัด เข้าในไตรสิกขาได้แก่ อธิศีลสิกขา เมื่อจัดเข้าในอริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ศีลขันธ์คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เพราะเหตุนี้ปาริสุทธิตีล 4 จึงเป็นบาทฐานที่อบรมให้สมาธิเกิด สมาธิที่เกิดจากการอบรมของศีลย่อมอบรมให้เกิดขึ้นซึ่งปัญญาคือ วิปัสสนาญาณ”

2) จิตวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการเจริญวิปัสสนากำหนดจิตให้บริสุทธิ์ สะอาดจากโลภะ โทสะ โมหะ และนิวรณ์ธรรมที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ที่จิตเข้าไปเพ่งแนบแน่นในฐานของอารมณ์อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิเป็นสภาวะของการกำหนดรู้ในจิตที่บริสุทธิ์ อารมณ์ดังมันอยู่ฐานความสงบที่เป็นสภาวะไม่มีความฟุ้งซ่าน สมาธิที่เป็นอารมณ์กุศลจิต ไปตามลำดับของสมาธิในเวลาที่ปฏิบัติความเพียรอยู่ในสติ ปัญญากำหนดรู้ในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง หลุดพ้นจากนิวรณ์ธรรม 5 ประการออกจากกิเลสปราศจากความยึดมั่นต่าง ๆ เป็นผลของการทำให้เกิดความบริสุทธิ์หมดจดของจิตวิสุทธิ อุปจารพร้อมทั้งองค์ประกอบความหมดจดแห่งปฏิบัติ อัปปนาความเพิ่มพูนพิจารณาความรำเริง จิตที่ถึงความเป็นหนึ่งแล้วย่อมแล่นไปสู่ปฏิบัติวิสุทธิ เป็นจิตที่อุเบกขาเพิ่มพูนแล้ว และเป็นจิตที่ญาณกระตุ้นให้รำเริงแล้ว สอดคล้องกับการกล่าวของ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) หรือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์), 2551: 826). ในหนังสือพุทธธรรมว่า “...อุปจารสมาธิเป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิวรณ์ทั้ง 5 ได้ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งประณตสิกขิงเลยจากขั้นที่เป็น

ภาพติดตาไปอีกชั้นหนึ่ง เป็นของเกิดจากสัญญา บริสุทธิ์ปราศจากสีปราศจากมลทินสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา เป็นสมาธิจนเจียนจะแน่วแนโดยสมบูรณ์ ใกล้จะถึงฉาน”

3) ทิฏฐิวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการกำหนดนาม และรูป 4 เมื่อสภาวะของรูปที่เกิดขึ้นธาตุ 4 ในมหาภูมิจึงมีปัญหาในความสามารถแยกกับนามออกจากกันได้ เป็นผู้ได้บรรลุถึงนามรูปปริเฉทญาณจึงเป็นความเห็นที่ถูกต้องสิ่งทั้งหลายนั้น มีเพียงแค่ว่ารูปและนาม ย่อมเป็นอันทำปฐวีธาตุให้พิสดารโดยอาการ 20 ทำอาโปธาตุให้พิสดารโดยอาการ 12 ทำเตโชธาตุให้พิสดารโดยอาการ 4 ทำวาโยธาตุให้พิสดารโดยอาการ 6 จึงรวมเป็นทำธาตุ 4 ให้พิสดารโดยอาการ 42 ความเห็นถูกต้องดังกล่าวสามารถประหารสัณสกายทิฏฐิได้เป็นความบริสุทธิ์ของทิฏฐิวิสุทธิ สอดคล้องของงานวิจัยของ (พระสิริชัย เขมจิตโต (เรืองธรา), 2560: 67). ได้วิจัย “...ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในฉนิกกสูตรว่า มีสติกำหนดรูปและนาม ตามหลักสติปัฏฐาน 4 พิจารณาเห็นภายในกาย พิจารณาเวทนาในเวทนา พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้ ผู้ปฏิบัติต้องมีการกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏอย่างจดจ่อต่อเนื่อง เพื่อศึกษาในปัจจุบันธรรมของรูปนาม ทำให้เกิดปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริงของรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนดหลุดพ้นจากอาสวกิเลส และดับทุกข์ได้ในที่สุด”

4) กังขาวิตรณวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นการกำหนดรู้ปัจจัยของนาม และรูปในการหลุดพ้นของความสงสัยทั้ง 16 เมื่อผู้ปฏิบัติได้เกิดศรัทธาในหลักธรรมเกิดดับของรูปและนามในชาติอดีตหรืออนาคตเกิดหรือไม่เกิดแล้ว ละเสียซึ่งความสงสัยทั้งหลายได้ก็เพราะปัญญาในความสามารถรู้แจ้งถึงหลักเหตุและผลของนาม และรูปเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมถึงจุดการรู้แจ้งปริศนาญาณในการกำหนดรู้ไปตามหลักปฏิจสุมุขบาท นามและรูปถึงความชราและเห็นความแตกดับของสังขารทั้งหลายที่ชราแล้ว ก็ละความสงสัยต่าง ๆ ได้ในกาลทั้ง 3 อดีต อนาคต ปัจจุบันด้วยญาณหลุดพ้นข้ามความสงสัยดังกล่าวเรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ สอดคล้องกับงานวิจัยของ (แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศ, 2556: 101). ได้วิจัย “ศึกษาปฏิจสุมุขบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่า หลักสติปัฏฐาน 4 กับหลักปฏิจสุมุขบาทฝ่ายเหตุ ซึ่งปรากฏในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในฐานะกาย เวทนา จิต และธรรม การเข้าใจปฏิจสุมุขบาทฝ่ายเหตุ การเกิดดับในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ทำให้เห็นความเป็นปัจจัยของนามรูปในขณะที่กำหนดรู้ตามฐานต่าง ๆ ในสติปัฏฐานทั้ง 4 อย่างถูกต้อง และทำลายความสงสัยในปัจจัยให้เกิดดับของนามรูปในขั้นปัจจัยปริศนาญาณซึ่งส่งผลให้หยุดคิดฟุ้งซ่านผ่านเข้าสู่สัมมสนญาณซึ่งเป็นทางให้การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาดำเนินไปอย่างถูกต้อง เกิดความก้าวหน้าในการปฏิบัติจนสามารถบรรลุถึงความหลุดพ้น คือ มรรค ผล และนิพพานต่อไปได้”

5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตกกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา กำหนดรู้ชั้นโลกียะมีอยู่ญาณปริยญา การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้วปรากฏอยู่ ตีรณปริยญา การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรองใคร่ครวญ ปหานปริยญา การกำหนดรู้ด้วยการละปริยญาทั้ง 3 ปิณญาในการรู้ยิ่งด้วยญาณ โดยความไตร่ตรองปิณญาในการ สละไปในปริยญา 3 ปิณญาที่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลาย รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวทนามีลักษณะสวຍอารมณ์ ญาณปริยญากำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว ส่วนปิณญาวิปัสสนามีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ สามัญญลักษณะรูปไม่เที่ยง เวทนามิเที่ยง ตีรณปริยญาแต่วิปัสสนापิณญาที่มีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ซึ่งเป็นไปด้วยการละความหมายรู้ มีความหมายรู้ว่ายั่งยืนเป็นต้น สอดคล้องกับการกล่าวของ (พุทธทาสภิกขุ, 2549: 221). กล่าวว่า “...เมื่อใดเกิดญาณรู้แจ้งจริง ๆ เป็นสิ่งที่ขัดขวางของวิปัสสนาทำการตัดสังโยชน์ ตัดกิเลสอันละเอียดเสียได้เมื่อนั้นจึงจะมีมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตก เป็นตัววิปัสสนาความบริสุทธิ์หมดจดของความรู้ความเห็นอะไรเป็นทางถูก อะไรเป็นทางผิด จะต้องศึกษา อบรม ดำรงตัวให้เดินในทางที่ชอบไว้อย่างไร ๆ ไปจนเกิดความรู้แจ้ง มีญาณทัสสนะในทางผิด ทางถูก โดยสมบูรณ์ ญาณในขั้นต่อไปก็ต้องดำเนินถูกทางเป็นธรรมดา มีจิตพร้อมที่จะบรรลุถึงการรู้ริยสัจจ ที่เป็นขั้นคุณวิเศษสืบไป”

6) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตกกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา จะเป็นญาณที่เกิดขึ้นไปตามลำดับ ตั้งแต่ญาณที่ 6 อุทยัพพญาณเห็นรูปนามเกิดดับเห็นพระไตรลักษณ์ได้ชัดเจน ถึงญาณที่ 4 เมื่อปฏิบัติต่อไปไม่ประมาท ญาณที่ 5 ภังคญาณ เห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามก็จะเกิดขึ้น ญาณที่ 6 ภยญาณ เห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว ญาณที่ 7 อาทินวญาณเห็นรูปนามเป็นทุกข์โทษ ญาณที่ 8 คือนิพพิทาญาณ เปื้อหน่ายในรูปนาม ญาณที่ 9 มุญจิตกัมมตาญาณ อยากออก อยากหนี อยากหลุด อยากพ้นจากรูปนาม ญาณที่ 10 ปฏิสังขยาญาณ มีจิตใจเข้มแข็งตั้งใจจริงปฏิบัติจริงไม่ทอดทิ้ง ญาณที่ 11 สังขารุเบกขาญาณ อันประกอบไปด้วยองค์คุณ 6 ข้อ ญาณที่ 12 อนุลอมญาณเตรียมตัวเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาชัดเจนดี สอดคล้องกับการกล่าวของ (พระพรหมคุณาภรณ์ หรือสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2551: 464). ได้กล่าวว่า “ต่อจากอนุลอมญาณ ก็เกิด โคตรภูญาณ (13) ญาณครอบโคตร ญาณที่เป็นหัวต่อ ระหว่างภาวะปุณณ กับภาวะอริยบุคคล มาค้นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณ ให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป โคตรภูญาณ อยู่ระหว่างกลาง ไม่จัดเข้าในวิสุทธิตก ไม่ว่าข้อ 6 หรือข้อ 7 แต่ให้นับเข้าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา”

7) ญาณทัสสนวิสุทธิตกกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ญาณที่ 14 มัคคญาณมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระละกิเลสสักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉาสีลพทปรามาส ได้เด็ดขาด ส่วนญาณที่ 13 โคตรภูญาณอยู่ในระหว่างวิสุทธิตกที่ 6 และวิสุทธิตกที่ 7 ต่อกัน อยู่ในระหว่างโลกียะกับโลกุตระต่อกันจะ

จัดเป็นโลกียะก็ไม่ใช่ จะจัดเป็นโลกุตระก็ไม่เชิง โคตรภูเพราะครอบงำความเกิดขึ้นของสังขารทั้งหลาย ครอบงำความเป็นไปของสังขาร ความคับแคบใจ ครอบงำนิมิตสังขารภายนอกไม่เกิดขึ้นของสังขาร ไม่เป็นความไม่คับแคบใจสู่นิโรธ สู่พระนิพพาน ความเกิดขึ้นของสังขารแล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น คือพระนิพพาน สอดคล้องกับงานวิจัยของ (พระสุรจิต ชนาสโก (ทุมกิจจะ), 2561: 79). ได้วิจัย “...การเจริญวิปัสสนาในชั้นธสุตตราว่า ในคัมภีร์ที่ปรากฏในชั้นธสุตตรา เป็นการกำหนดรู้ความเป็นจริงของขั้น 5 เพื่อความรู้แจ้ง โดยอาศัยขณิกสมาธิ ที่ตั้งมั่นเห็นรูปนามอย่างชัดเจน คือ นามรูปปริจเฉฎญาณ จนบรรลุสมรรคญาณ และผลญาณในที่สุด ปัญญาวิมุตติ ในชั้นธสุตตรบุคคลผู้ที่ปฏิบัติตามแนวทางของวิปัสสนาภาวนา ย่อมได้รับผลของการปฏิบัติธรรมที่ตนได้ประพฤติดีปฏิบัติดีแล้ว โดยการเห็นลักษณะของไตรลักษณ์ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนดจากอุปาทานขั้น 5 จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลส บรรลุเป็นพระอรหันต์บุคคลในที่สุด”

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยได้ค้นพบมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปปฏิบัติและข้อเสนอแนะในการทำการวิจัยครั้งต่อไปคือ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย จากผลการวิจัยศึกษาหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามีประเด็นที่นำมาเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปกำหนดนโยบายดังต่อไปนี้ 1) สีวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ความบริสุทธิ์หมดจดในจุตปาริสุทธิศีลคือ ปาโมกขสังวรศีล อินทรีสังวรศีล อาชีวะปาริสุทธิศีล ปัจจยสินนิสสิตศีล ควรมีศาสนบุคคลากรที่เชี่ยวชาญในส่ววิสุทธิเพื่อแนะนำให้องค์ความรู้ต่อผู้มีความประสงค์ในการศึกษาปฏิบัติตามกาลเวลา และจัดการผลิตเอกสารที่เกี่ยวข้องของอริยาบยประกอบเนื้อหาเพื่อประโยชน์ต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา 2) จิตวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา กำหนดจิตให้บริสุทธิ์สะอาดจากโลภะ โทสะ โมหะ และนิวรณ์ธรรมที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ที่จิตเข้าไปเพ่งแนบแน่นในฐานของอารมณ์อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิเป็นสภาวะของการกำหนดรู้ในจิตที่บริสุทธิ์เป็นต้น คณะสงฆ์ควรให้มีการอบรมพระสงฆ์อย่างจริงจังเพื่อพัฒนาศาสนบุคคลากรให้มีคุณภาพ 3) ทิณฐวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา เมื่อสภาวะของรูปที่เกิดขึ้นธาตุ ๔ ในมหาภูมิจึงเป็นปัญหาในความสามารถแยกกับนามออกจากกันได้ เป็นผู้ได้บรรลุถึงนามรูปปริเฉฎญาณจึงเป็นความเห็นที่ถูกต้องสิ่งทั้งหลายนั้นมีเพียงแค่ว่ารูปและนาม ควรให้ภาครัฐเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดอบรมให้ผู้ที่สนใจศึกษาและปฏิบัติธรรมต่อไป 4) กังขาวิตรณวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปในการหลุดพ้นของความสงสัยทั้ง 16 เมื่อผู้ปฏิบัติได้เกิดศรัทธาในหลักธรรมเกิดดับของรูปและนามในชาติอดีตหรืออนาคตเกิดหรือไม่เกิด ละเสียซึ่งความสงสัยทั้งหลายได้ก็เพราะปัญญาในความสามารถรู้แจ้งถึงหลักเหตุและผลของนาม และรูปเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมถึงจุดการรู้แจ้ง

ปริศนาในการกำหนดรู้ไปตามหลักปฏิจสมุปาบาท นามและรูปเหล่านั้น ถึงความชราและเห็นความแตกดับของสังขารทั้งหลายที่ชราแล้ว จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางปฏิจสมุปาบาทโดยปฏิโลม ควรให้มีการอบรมเฉพาะหลักปฏิจสมุปาบาทนำไปสู่การปฏิบัติที่แท้จริงของพุทธบริษัททั่วไปก่อนที่ปฏิบัติ 5) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา กำหนดรู้ชั้นโลกียะมีอยู่ ญาณปริณญา การกำหนดรู้ในสิ่งที่รู้กันอยู่แล้วปรากฏอยู่ ตีรณปริณญา การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรองใคร่ครวญ ปหานปริณญา การกำหนดรู้ด้วยการละปริณญาทั้ง 3 ปณญาในการรู้ยิ่งด้วยญาณ โดยความไตร่ตรองปณญาในการละด้วยความหมาย สละไปในปริณญา 3 ปณญาที่เป็นไปได้ด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลาย คณะสงฆ์ควรมีโครงการอบรมให้การศึกษาต่อพระสงฆ์และผู้สนใจเข้ามาเรียนรู้ก่อนที่เข้าไปปฏิบัติธรรมโดยเฉพาะ 6) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตั้งแต่ญาณที่ 4 อุทยัพพญาณ ญาณที่ 5 ภังคญาณ ญาณที่ 6 ภยญาณ ญาณที่ 7 อาทีนวญาณ ญาณที่ 8 นิพพิทาญาณ ญาณที่ 9 มุญจิตกัมยตาญาณ อยากออก อยากหนี อยากหลุด อยากพ้นจากรูปนาม ญาณที่ 10 ปฏิสังขยาญาณ มี ญาณที่ 11 สังขารุเบกขาญาณ ญาณที่ 12 อนุลอมญาณเตรียมตัวเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาชัดเจนดี ควรให้มีส่วนร่วมในการศึกษาปฏิบัติและอบรมวิปัสสนาเพื่อเข้าใจถึงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง 7) ญาณทัสสนวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ความหมดจดแห่งญาณที่ 14 มัคคญาณมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นโลกุตระละกิเลสสักกายทิฐิ วิจิกิจฉาสีลพตปรามาสได้เด็ดขาด ส่วนญาณที่ 13 โคตรภูญาณอยู่ในระหว่างวิสุทธิที่ 6 และวิสุทธิที่ 7 ต่อกัน อยู่ในระหว่างโลกียะกับโลกุตระต่อกันจะจัดเป็นโลกียะก็ไม่ใช่ จะจัดเป็นโลกุตระก็ไม่เชิง อยู่ในระหว่างกลาง ควรให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องของรัฐบาลสำนักงานพระพุทธศาสนา และคณะสงฆ์เพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูสืบสานสืบทอดพระพุทธศาสนาต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้ สำหรับหน่วยงานและผู้สนใจที่จะนำผลการวิจัยนี้ไปใช้ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ควรศึกษารายละเอียดข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัย มี 1) เพื่อศึกษาหลักวิสุทธิในคัมภีร์วิสุทธิมรรค 2) เพื่อศึกษาหลักวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค 3) เพื่อศึกษาหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ควรศึกษาเรียนรู้ให้เข้าใจชัดเจนถึงประเด็นต่าง ๆ ในหลักธรรมแล้วจึงนำผลการวิจัยนี้ไปปรับ และประยุกต์ใช้ให้เข้ากับการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้เกิดประโยชน์และความถูกต้องเหมาะสมตามหลักธรรมพระพุทธศาสนา

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป 1) ควรศึกษาหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา 2) ควรศึกษาสาเหตุของญาณทัสสนวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาในพระพุทธศาสนา 3) ควรศึกษาเปรียบเทียบหลักวิสุทธิกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคในการเจริญวิปัสสนาในยุคปัจจุบันของไทย

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน (peter A. Jackson). (1991). **พุทธทาสภิกขุ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และการปฏิรูปเชิงนวมัยนิยมประเทศไทย**. แปลและเรียบเรียงโดย มงคล เดชนครินทร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี. พรินท์.
- คณาจารย์ มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2535). **วิสุทธิมรรคแปล ภาค 1 ตอน 1**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2554). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พุทธศาสนาของธรรมสภา.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2551). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด,
- พระสิริชัย เขมจิตโต (เรืองธारा). (2560). “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในฉฉกสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศได้วิจัย. (2560). “ศึกษาปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสุรจิต ฆนาสโก (ทุมกิจจะ). (2561). “การเจริญวิปัสสนาในชั้นธสุตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูพิศาลโชติวัฒน์ (วิฑูรย์ โชติปญโญ). (2558). “ศึกษาปาริสุทธิศีลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.